

Morele dilemma's voor mens en samenleving

Inleiding door Ruud Koole

De mens ziet zich in zijn of haar leven geregeld voor keuzen gesteld. Sommige betreffen puur persoonlijke kwesties, andere hebben een bredere strekking. De mogelijkheid van euthanasie en van het aborteren van een ongeboren kind waarvan vaststaat dat het zwaar gehandicapt zal zijn, de discriminatie van werklozen, ouderen, vrouwen of anderen, het niveau van de sociale voorzieningen en het onderwijs – het zijn alle zaken, die de samenleving als geheel aangaan en die tegelijkertijd diep kunnen ingrijpen in het leven van de individuele mens.

De dynamiek van het leven wordt voor een groot deel door het doen van keuzen bepaald. Onbeperkte vrijheid daarbij is vanzelfsprekend afwezig. Al bij de geboorte wordt een aantal zaken vastgelegd. Zo zijn bijvoorbeeld iemands geslacht of het gezin of land, waarin hij of zij ter wereld komt, in belangrijke mate bepalend voor de keuzemogelijkheden die zich vroeger of later aandienen. En in de loop van het leven kunnen zich ontwikkelingen voordoen, die de keuzevrijheid ingrijpend beïnvloeden. Toch blijven er, ondanks deze biologische en door omstandigheden bepaalde beperkingen, tal van momenten over waarin de individuele mens zich geconfronteerd ziet met al dan niet gewenste situaties, waarin gekozen moet worden.

Deze – beperkte – keuzevrijheid wordt in het algemeen als een groot goed gezien, maar kan in sommige concrete gevallen ook als zware opgave, als een dilemma, worden ervaren. Welke keuzen moeten wij maken? Hoe moeten wij als mens leven?

Deze vragen zijn niet nieuw; het denken erover evenmin.

De kritische reflexie over dergelijke vragen met een morele strekking, die in filosofische termen doorgaans met 'ethiek' wordt aangeduid, vindt zijn oorsprong reeds in de Griekse Oudheid bij Socrates. Op de bekend geworden wijze van het systematisch vragenstellen toont Socrates onder meer aan dat de rechtvaardige mens een beter en gelukkiger leven leidt dan de onrechtvaardige. Wat volgens Socrates het begrip 'rechtvaardigheid' inhoudt laten wij hier in het midden, maar duidelijk is dat bij het beantwoorden van genoemde vragen morele waarden in het geding zijn. De mens ziet zich in concrete gevallen gesteld voor praktische dilemma's: wat is goed, wat is kwaad?

Niet ieder mens echter zal elke keer op die grondige, maar tijdrovende wijze van Socrates proberen een antwoord te vinden op deze vragen. Veelal zal hij gebruik maken van de moraal die heerst in een groep, waarvan hij op dat moment deel uitmaakt. De mens is immers niet alleen individu, maar ook lid van een groter verband, zoals een familie, een geloofsgemeenschap, een sociale beweging of een natie. De groepsmoraal functioneert dan als baken, waarop men zich kan oriënteren.

Nu is het kenmerk van de moraal, verstaan als het geheel van overtuigingen van een individu of een groep omtrent zedelijke waarden en juist of onjuist gedrag, dat zij gebonden is aan plaats en tijd. Dit betekent dat morele opvattingen niet alle zonder meer kunnen worden overgeplaatst naar een andere groep of naar een ander moment, hoewel het bestaan van universele waarden niet kan worden ontkend. Het betekent bovendien dat de moraal voortdurend in ontwikkeling is. Een moraal die gisteren nog legitiem leek, hoeft dat vandaag niet meer te zijn. Het kritisch beschouwen van de zedelijke overtuigingen en de daarop gebaseerde handelingen noemt men de ethiek. De eerste stap echter, die gezet moet worden voordat überhaupt aan de oplossing van ethische vraagstukken gedacht kan worden, is de juiste beschrijving ervan. Welke zijn de huidige dilemma's?

Toen in de negentiende eeuw de industrialisatie op gang kwam (in Nederland vrij laat), werden vele mensen uit de tot dan toe bestaande sociale verbanden losgemaakt. Deze overgang ging soms gepaard met vrees voor moreel verval, ingegeven door onzekerheid die ontstond doordat oude sociale verbanden desintegreerden en nieuwe zich nog moesten bewijzen. In Nederland kristalliseerde dit proces zich rond de eeuwwisseling uit in het verzuilde stelsel, waarbinnen mensen zich aaneensloten langs scheidslijnen die door godsdiensten en maatschappijvisies werden bepaald. Tot aan de jaren zestig wist dit stelsel met grofweg vier levensbeschouwelijke families (katholieken, protestanten, socialisten en liberalen) zich te handhaven. Ook ten tijde van deze verzuiling stond de ontwikkeling van het normenstelsel, of liever: de verschillende normenstelsels, niet stil. Discussies over het recht van de gehuwde vrouw op arbeid, de zondagsrust of de loterij zijn hiervan slechts enkele voorbeelden. Zolang de individuele mens zich echter ingebed voelde in het netwerk van groepen en organisaties binnen één zuil, kon hij – of moest hij – op het gebied van de moraal de oriëntaties volgen, die door de top van zijn zuil werden aangegeven.

In de jaren zestig kwam dit bouwwerk van de verzuiling onder druk te staan. Een complex van maatschappelijke en technologische ontwikkelingen leidde er toe dat individuele burgers zich minder vanzelfsprekend dan voordien lieten organiseren binnen de verbanden van het traditionele gezin of de verzuilde organisaties. De ontwikkeling naar een verzorgingsstaat ging gepaard met een proces, dat meestal met ‘individualisering’ wordt aangeduid. Enerzijds werd de individuele burger in zijn bestaan door de staat voorzien van een aantal materiële zekerheden en werd daarmee ook afhankelijker van die staat, anderzijds werd hij vrijer in het doen van persoonlijke keuzes, doordat hij zich losmaakte uit de traditionele (verzuilde) verbanden.

De waardering voor deze ingrijpende sociaal-culturele ontwikkelingen is niet bij iedereen gelijk. De één betreurt de toegenomen invloed van de staat en pleit voor een ‘ont-

vlechting' van staat en maatschappij, voor de 'terugtrek van de overheid' of voor 'minder overheid, meer markt'. De ander wijst er op dat juist dankzij de ontwikkeling naar een sociale rechtsstaat het alom onderschreven recht van ieder mens op respect en eerbiediging van zijn persoon het best gegarandeerd wordt. Kortom, de omvang van het publieke domein staat ter discussie. Daarnaast wordt ook tegen het proces van de individualisering verschillend aangekeken. Moet dit proces als een gegeven worden beschouwd, moet het gestimuleerd worden of juist bestreden? Want de een ziet er vooral de voordelen van (meer persoonlijke vrijheden), terwijl de ander met name negatieve effecten vreest (vereenzaming, 'atomisering' van de samenleving).

De desintegratie van bestaande sociale verbanden leidt ook nu op sommige terreinen tot onzekerheid over de te hanteren morele waarden. Deze onzekerheid wordt bovendien nog vergroot door de beperkingen die het economisch bestel oplegt, door ongelijkmatige demografische ontwikkelingen, waardoor knelpunten in het sociaal stelsel ontstaan (men denke aan de 'vergrijzing' van de bevolking) en door medische en technologische vernieuwingen, die vragen oproepen waarop bestaande normen geen antwoord geven.

Voor de individuele mens betekent dit dat hij zich in toenemende mate voor moeilijke keuzen, voor dilemma's, gesteld ziet, terwijl hij zich minder dan voorheen kan of wil laten leiden door de morele opvattingen van een (traditioneel) sociaal verband. Het is de vraag of het ontstaan van nieuwe sociale verbanden of het herstel van oude de 'morele lacune', waarin de individuele burger in zekere zin is komen te verkeren, in de nabije toekomst zullen opvullen. Veelal zal de individuele burger nu zelf zijn eigen moraal moeten ontwikkelen. Het is te eenvoudig om te constateren dat hij daarbij slechts zijn 'welbegrepen eigenbelang' volgt, tenzij dit begrip zodanig wordt opgerekt dat hieronder niet alleen egoïstische, maar ook altruïstische noties vallen. Maar zelfs dan blijft voor de individuele mens het dilemma bestaan: welke morele handeling moet ik

verrichten om een gerust geweten te hebben, om me prettig te voelen?

De mens is echter ook altijd lid van een politieke gemeenschap, of hij daarin nu actief participeert of niet. Een rechtsstaat als de Nederlandse kenmerkt zich onder andere door het streven naar voor ieder gelijkelijk geldende rechtsregels, waarin normen gesteld worden voor het verkeer tussen overheid en burger en tussen burgers onderling. Een aantal zaken laat de overheid bewust over aan het individuele geweten. De wetgever laat zich thans bijvoorbeeld niet uit over de vraag of buitenechtelijk geslachtsverkeer gewenst is of niet. Dat is een zaak van de mensen zelf. Maar vrijwel overal waar de overheid wel maatregelen treft (het niet doen van een keuze is vaak ook een keuze), hebben deze handelingen, omdat zij consequenties hebben voor mensen, tevens zedelijke implicaties. Een zeer gangbare definitie van wat 'politiek' is luidt dan ook: de gezaghebbende toedeling van *waarden*. De individuele burger, die zich – zoals gezegd – minder dan voorheen kan richten op het waardenstelsel van de oude sociale verbanden, zou zich daarom kunnen (vaak ook: moeten) oriënteren op de normen van de politieke gemeenschap, van de samenleving als geheel.

Maar ook de politiek ziet zich voor dilemma's gesteld. De overheid wordt geconfronteerd met economische, sociaal-culturele en technologische ontwikkelingen, die nieuwe, vaak onvoorziene en moeilijk oplosbare problemen met zich mee brengen.

Hoe moet bijvoorbeeld de problematiek van de werkloosheid en van de gemiddeld steeds ouder wordende bevolking benaderd worden? Op welke wijze moet in concrete gevallen het discriminatieverbod en het recht op privacy, zoals die in het eerste en tiende artikel van de grondwet zijn verwoord, worden toegepast? Moeten er wettelijke voorschriften komen met betrekking tot het aanwenden van nieuwe mogelijkheden op het gebied van de medische en de

informatietechnologie? Ook de zorg voor het milieu heeft morele facetten: in welke leefwereld kan het nageslacht straks opgroeien? Het zijn alle vragen waar niet eenvoudig een antwoord op te geven valt. Bovendien lijkt het vaak alsof de regering niet de tijd heeft of neemt om zich op de (morele) consequenties van haar handelingen diepgaand te bezinnen. (De rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid geven hiertoe doorgaans overigens wel goede voorzetten.) Vaak wordt geconstateerd dat het politiek systeem overbelast is. 'Regeren is vooruitzien' is volgens sommigen vervangen door 'Regeren is reageren'. Maar is een verkleining van de rol van de overheid om de overbelasting te verminderen wel in alle gevallen te rechtvaardigen? Is het niet zo dat zonder een actief overheidsbeleid en zonder wettelijke maatregelen een menswaardig bestaan voor de zogeheten 'zwakkeren in de samenleving' in het geding komt?

Recentelijk worden er met name binnen de grote politieke partijen nieuwe pogingen ondernomen om antwoorden te vinden op de geschetste dilemma's. Discussienota's over *De verantwoordelijke samenleving* (CDA), *Schuivende Panelen* (PVDA) en *Liberaal Bestek* (VVD), aangevuld met rapporten van de wetenschappelijke instituten van die partijen, zijn serieuze werkstukken, die terecht onderwerp van discussie zijn geworden. De oorspronkelijke ideologieën, die in de negentiende eeuw zijn ontwikkeld, moeten opnieuw aangepast worden aan de eisen van de tijd. Maar de positie waarin de partijen zich bevinden is moeilijk. Enerzijds zijn zij door de ontzuiling lossier komen te staan van de samenleving en hebben zij te maken met een toename van het aantal zwevende kiezers, die zij door middel van campagnes gericht op korte termijn succes voor zich proberen te winnen. Anderzijds achten zij het tot hun taak lange termijn visies te ontwikkelen, die mogelijk op gespannen voet kunnen staan met hun direct electoraal belang. Tevens hebben zij te maken met een achterban, die deels de 'oude' politieke waarden aanhangt en deels vanuit 'nieuwe'

opvattingen (bijvoorbeeld inzake milieu- en emancipatievraagstukken) de partijen steunt. Alle partijen hebben met dit laatste dilemma te maken. Het tot stand komen van een consensus bij ethische kwesties is er niet eenvoudiger op geworden door deze toename van pluriformiteit in de samenleving.

Het is daarom van groot belang dat niet alleen 'de politiek' zich verdiept in politieke vraagstukken die het gevolg zijn van ingrijpende maatschappelijke en technologische ontwikkelingen. De discussie over de zich hierbij voordoende dilemma's moet zo breed mogelijk worden gevoerd. Het gevaar van een politieke besluitvorming 'onder de kaasstolp', in het isolement van het Haagse Binnenhof, moet afgewend worden.

Deze bundel wil daartoe een bijdrage leveren. Deskundigen van buiten de politiek komen aan het woord. Deze 'denkers' schetsen in een zestal beschouwingen de belangrijkste ontwikkelingen en dilemma's, waarvoor de individuele burger en de samenleving als geheel zich geplaatst zien. Om zo veel mogelijk in het gezichtsveld te blijven van die individuele burger is als leidraad gekozen voor verschillende fasen in het leven van de mens.

Achtereenvolgens komen als thema's aan de orde de problematiek rondom: geboorte en voortplanting, jeugd en opvoeding, arbeid, relatievormen, ouder worden en sterven. Steeds zal de verantwoordelijkheid van de overheid op deze terreinen worden nagegaan. De individuele mens kan deze inzichten en suggesties gebruiken om zijn of haar weg te vinden in het woud van morele dilemma's die zich in een mensenleven voordoen. Kennis van de algemene problematiek kan daarbij van nut zijn. Maar het doen van een keuze bij een concreet dilemma blijft vanzelfsprekend uiteindelijk een kwestie van persoonlijke afwegingen, hoe moeilijk soms ook.